

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.27>

ЕВОЛЮЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ: ВІД ІСТОРИЧНИХ ВИТОКІВ ДО СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Бєлова М.В.,

доктор юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2077-2342

Вашкович В.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарського права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-5726-5374

Бєлова М.В., Вашкович В.В. Еволюція конституційно-правового регулювання відносин власності: від історичних витоків до сучасних викликів.

У статті досліджуються окремі аспекти еволюції конституційно-правового регулювання відносин власності від історичних витоків до сучасних викликів. Проаналізовано трансформацію форм власності від племінної та колективної до приватної, а також пошук оптимального балансу між різними типами власності в умовах сучасного суспільного розвитку. Особливу увагу приділено дослідженню впливу фінансової кризи 2008 року на переосмислення ролі держави та ринку в регулюванні власницьких відносин, що спростувало догму про універсальну ефективність чисто ринкових механізмів без державного втручання.

Розглянуто теоретичні засади сучасного конституційного регулювання власності, зокрема концепції В. Ойкена та Л. Дюгі щодо соціальної функції приватної власності. Проаналізовано критику принципу *laissez-faire* та обґрунтування необхідності поєднання різних форм власності для досягнення соціальної справедливості та комплексного економічного розвитку. Досліджено особливості конституційно-правового закріплення обов'язкового характеру власності в Конституції України та його співвідношення з принципами громадянського суспільства.

Проведено порівняльний аналіз зарубіжного досвіду конституційного регулювання відносин власності на прикладі конституцій Іспанії, Італії, Польщі, Греції та Грузії. Особливу увагу приділено дослідженню конституційних норм, що регулюють межі націоналізації та експропріації майна, а також механізми справедливого відшкодування. Визначено тенденцію до детального конституційного регулювання меж державного втручання у відносини власності, що набуває особливої актуальності в умовах сучасних викликів, включаючи воєнні конфлікти.

Доведено, що сучасні конституції прагнуть забезпечити баланс між захистом приватної власності та можливістю держави реалізовувати суспільні інтереси через встановлення як прав, так і обов'язків власників перед суспільством. Результати дослідження мають важливе значення для розуміння перспективних напрямів удосконалення конституційного регулювання власницьких відносин в Україні в контексті євроінтеграційних процесів та воєнного стану.

Ключові слова: Конституція, конституціоналізм, економічна система, економічна конституція, конституційна економіка, права людини, економічні права людини, право власності, конституційне право на підприємницьку діяльність, економічна свобода.

Bielova M.V., Vashkovich V.V. Evolution of constitutional and legal regulation of property relations: from historical origins to contemporary challenges.

The article examines certain aspects of the evolution of constitutional and legal regulation of property relations from historical origins to contemporary challenges. The transformation of property forms from tribal and collective to private is analyzed, as well as the search for optimal balance between different types of property in conditions of modern social development. Special attention is paid to studying the impact of the 2008 financial crisis on rethinking the role of state and market in regulating property

relations, which refuted the dogma of universal effectiveness of purely market mechanisms without state intervention.

The theoretical foundations of modern constitutional regulation of property are considered, particularly the concepts of W. Eucken and L. Duguit regarding the social function of private property. The critique of the laissez-faire principle and justification for the necessity of combining different forms of property to achieve social justice and comprehensive economic development are analyzed. The peculiarities of constitutional and legal consolidation of the obligatory nature of property in the Constitution of Ukraine and its correlation with civil society principles are examined.

A comparative analysis of foreign experience in constitutional regulation of property relations is conducted using examples of constitutions of Spain, Italy, Poland, Greece, and Georgia. Special attention is paid to studying constitutional norms regulating the limits of nationalization and expropriation of property, as well as mechanisms of fair compensation. The tendency toward detailed constitutional regulation of limits of state intervention in property relations is identified, which becomes particularly relevant under contemporary challenges, including military conflicts.

It is proven that modern constitutions strive to ensure balance between protection of private property and the state's ability to realize public interests through establishing both rights and obligations of owners before society. The research results are important for understanding prospective directions for improving constitutional regulation of property relations in Ukraine in the context of European integration processes and martial law.

Key words: Constitution, constitutionalism, economic system, economic constitution, constitutional economics, human rights, economic human rights, property rights, right to entrepreneurial activity.

Постановка питання. Відносини власності упродовж усієї історії людства залишаються одним із найбільш фундаментальних інститутів суспільного устрою, що визначає не лише економічну структуру держави, але й характер соціальних взаємодій та політичних процесів. Еволюція форм власності від племінної та колективної до приватної, а згодом до пошуку оптимального балансу між різними типами власності, відображає складний процес суспільного розвитку та трансформації правових систем. Особливого значення набуває конституційно-правове регулювання власницьких відносин, яке становить фундаментальну основу для всього національного законодавства та визначає межі державного втручання в економічні процеси.

Сучасний етап розвитку світової економіки характеризується кризою традиційних підходів до розуміння ролі держави та ринку в регулюванні відносин власності. Фінансова криза 2008 року остаточно спростувала догму про універсальну ефективність чисто ринкових механізмів та необхідність мінімального державного втручання, актуалізувавши питання пошуку нових моделей конституційного регулювання власності. Водночас, сучасні виклики, пов'язані з глобалізацією, технологічним прогресом, екологічними проблемами та воєнними конфліктами, вимагають переосмислення традиційних підходів до захисту прав власності та визначення їх соціальних функцій.

В українському контексті дослідження конституційно-правового регулювання відносин власності набуває особливої актуальності в умовах тривалого процесу економічних реформ, євроінтеграційних прагнень та воєнного стану. Необхідність гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами, а також потреба у створенні ефективних механізмів захисту прав власності в умовах збройної агресії, вимагають комплексного аналізу як історичного досвіду, так і сучасних тенденцій розвитку конституційного регулювання власницьких відносин у світовій практиці.

Мета дослідження полягає у аналізі окремих аспектів еволюції конституційно-правового регулювання відносин власності, виявленні основних тенденцій та закономірностей цього процесу, а також визначенні перспективних напрямів удосконалення конституційного регулювання власницьких відносин в умовах сучасних викликів.

Аналіз джерельної бази. Дослідження базується на широкому колі наукових джерел, що включають праці вітчизняних та зарубіжних учених з конституційного права, економічної теорії та порівняльного правознавства. Теоретичну основу становлять, зокрема, праці К. Шершун та Р. Каменяш з питань конституційно-правової науки, дослідження В. Устименка щодо соціальних функцій власності, а також праці Р. Джабраїлова з проблем приватизації та трансформації економічних систем. Особливе значення мають класичні теоретичні розробки засновника Школи ордолібералізму В. Ойкена та французького правознавця Л. Дюгі, які заклали підвалини сучасного розуміння соціальної функції приватної власності. Емпіричну базу дослідження складають тексти конституцій України, країн Європейського Союзу (Іспанії, Італії, Польщі, Греції, Грузії) та інших держав, що дозволяє провести порівняльний аналіз різних моделей конституційного регулювання відносин власності. Також використовуються історичні документи радянського періоду, зокрема Конституція

СРСР 1977 року та Основи цивільного законодавства СРСР, що дає можливість простежити трансформацію підходів до регулювання власності в пострадянських країнах.

Виклад матеріалу дослідження. Вивчення історичних даних демонструє, що відносини власності формують фундамент економічної структури кожної суспільної формації. Саме тому вони належать до першочергових питань, які отримують документальне оформлення. Еволюція суспільства супроводжується трансформацією різноманітних форм власності – починаючи від племінної та колективної і закінчуючи приватною. При цьому, конституційне врегулювання власницьких відносин представляє собою особливий тип правового регулювання власності, який становить фундаментальну основу для сучасного законодавства будь-якої держави. Конституційно-правова наука, відзначає К. Шершун, оперує специфічним комплексом концепцій власності, притаманних виключно їй; дослідження цього комплексу ідей надає можливість науковцям розглядати власність як один із ключових інститутів конституційного права [1, с. 31].

Еволюція економічних та правових систем європейських держав справила значний вплив на становлення концепції власності; правове врегулювання власності як загального інституту також зазнавало трансформацій та модифікацій. Відмінною особливістю раннього етапу розвитку світової цивілізації була фрагментація інституту власності на специфічні типи правовідносин щодо володіння, використання та розпорядження майном стосовно конкретних суб'єктів та об'єктів, спостерігалось так зване «домінування» колективної власності спільнот, що поєднувалося з обмеженням товарообігу між такими спільнотами. Отже, як бачимо, якщо циркуляція товарів була відносно простою і ґрунтувалася на усталених традиціях всередині спільноти, то за її межами – між різними спільнотами – такий обмін траплявся рідко і міг стосуватися виключно дефіцитних предметів, а спосіб існування та обмежені потреби не мотивували членів спільноти до систематичного пошуку нових можливостей [2, р. 43].

Історично домінування індивідуальних форм власності завжди мало першочергове значення, зокрема, політика радянської влади була орієнтована на повне усунення приватної власності. Це, наприклад, підтверджує факт затвердження 8 грудня 1961 року Верховною Радою СРСР Основ цивільного законодавства СРСР та союзних республік, де підкреслювалося, що Радянська держава володіє всією державною власністю. Крім того, Конституція СРСР 1977 року закріпила верховенство соціалістичної власності; зокрема, стаття 10 визначала: *«фундаментом економічної системи СРСР є соціалістична власність на засоби виробництва у вигляді державної (суспільної) та колгоспно-кооперативної власності»*. Також було встановлено конкретний реєстр об'єктів особистої власності: речі побутового призначення, предмети індивідуального споживання та господарського використання, житло та трудові накопичення. В той же час, очевидні недоліки в економічній сфері спонукали до розширення повноважень підприємств та активізації приватної ініціативи громадян, виникла потреба у легалізації власності, що відрізнялася від «державної», але водночас не відповідала критеріям «приватної» власності [3, с. 34].

Основний Закон «Про власність у СРСР», ухвалений у 1990 році, разом із подальшими конституційними змінами передбачали відмову від переважання державної власності. Виникли різноманітні альтернативи – власність радянських громадян; колективна власність, що включала оренду, колективні підприємства, кооперативи, акціонерні товариства тощо; державна власність. Закон 1990 року «Про власність у РРФСР» встановлював класифікацію власності на приватну, державну, муніципальну та власність громадських об'єднань (організацій), «обсяг» приватної власності не підлягав обмеженню, проте певні заборони все ж існували (зокрема, щодо приватної власності на землю) [4, с. 43].

Із розпадом СРСР вплив інституту приватної власності на економічну систему зріс, після радянського домінування державної власності економіка поступово почала переходити під контроль приватної власності, а тому, рішучим кроком до запровадження засад ринкової економіки стала приватизація державного майна. Р. Джабраїлов зазначає: «Імовірно, держава розраховувала отримати певний синергетичний ефект від появи прав приватної власності в структурі об'єктів, який полягав у залученні інвестицій у модернізацію виробництва, будівництво нових об'єктів, покращення якості соціального забезпечення працівників підприємств» [5, с. 33]. Проте, як ми можемо констатувати, ці процеси не дали очікуваних результатів.

Концепція того, що ринкова економіка та приватна власність неодмінно забезпечують добробут і процвітання населення, перетворилася на фактичну догму. Всупереч цьому, фінансова криза 2008 року змусила світ переглянути свої висновки, зокрема, відмовитися від тези про можливість забезпечення системної та збалансованої економіки будь-якої держави виключно через саморегулювання ринку, позбавленого державного нагляду.

Засновник Школи ордолібералізму В. Ойкен стверджував, що досягнення соціальної справедливості можливе через формування кумулятивного функціонального порядку. Він підкреслював, що

приватна власність здатна провокувати певні дисбаланси, водночас колективна власність також неминуче створює свої проблеми [6, с. 348]. Таким чином, В. Ойкен обґрунтовував необхідність залучення різноманітних форм власності для забезпечення комплексного економічного розвитку країни.

В. Ойкен у своїх дослідженнях різко засуджував концепцію *laissez-faire* – доктрину мінімального державного втручання в економічні процеси, він переконував, що саме ця політика невтручання сприяла концентрації економічної влади в руках окремих суб'єктів. За твердженням вченого, принцип *laissez-faire* не враховує ризики того, що приватні інтереси можуть суперечити загальному благу, свобода договірних відносин у межах ліберальної системи, підриває фундаментальні засади конкурентного середовища. Приватний інтерес, підкреслював учений, проявляється не тільки в економічній діяльності, але й у прагненні до домінування на ринку; отримання монопольних позицій створює протиріччя між особистими та колективними потребами. По суті, «концентрація влади в руках окремих учасників ринку посилює ризик виникнення конфлікту між індивідуальними та суспільними інтересами» [6, с. 350].

Функціонування державної влади в економічній системі базується на певних принципах організації. Конституція України, зокрема у частині 2 статті 5, закріплює норму про те, що народ виступає носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в державі. Реалізація народної влади відбувається як безпосередньо, так і через систему державних та місцевих органів управління. У наукових дослідженнях держава визначається як організаційна структура, що володіє відносною перевагою у застосуванні примусу і поширює свою юрисдикцію на певну географічну територію, кордони якої встановлюються владними інституціями цієї організації з метою оподаткування населення, яке там мешкає [7, с. 42].

Конституційно-правове регулювання встановлює рамки та сутність державного впливу на економічні процеси. Зміст конституційно-правового врегулювання системи певних суспільних відносин визначається сукупністю відносин, що зафіксовані в Основному Законі країни. Економічні відносини охоплюють значний діапазон суспільних взаємодій і передусім торкаються відносин власності.

Поняття права приватної власності знайшло своє закріплення у статтях Конституції України. Зокрема, частина 3 та 4 статті 13 говорить: «Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству. Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом». Ця теза є вірною, оскільки, незважаючи на досить жорстке визначення поняття права власності, законодавець розуміє важливість надмірної абсолютизації права власності фізичної особи.

Впродовж XX століття концепція соціальної функції приватної власності набула поширення та подальшого розвитку в країнах західної демократії та державах, що орієнтувалися на них. Теоретичне обґрунтування цього феномену вперше запропонував французький правознавець Л. Дюгі, який доводив, що держава підпорядковує собі власність, яка має реалізовувати соціальну функцію. Л. Дюгі стверджував, що власність набуває суспільного характеру і втрачає статус абсолютного права, трансформуючись для власника в соціальне зобов'язання, теорія соціальних функцій жодним чином не намагається знищити певні права власника. Л. Дюгі підкреслював, що: «...право власника є виправданим і водночас обмежується соціальною місією, яка на нього покладається внаслідок особливої ситуації, в яку він потрапляє» [5].

Еволюція теорії соціальної функції власності разом із прогресом інформаційних технологій справила значний вплив на розвиток конституційного регулювання власності. Вони спричинили трансформації у сфері конституційного регулювання та включення до неї широкого кола об'єктів права інтелектуальної власності. У 1960 році ідеї соціальних функцій власності були втілені через націоналізацію найдохідніших підприємств, розвиток концепції боліваріанства, так званого соціалізму XXI століття, також вніс свої зміни в конституційно-правове регулювання відносин власності. Відповідно до цієї концепції, приватна власність підлягала ще суворішим обмеженням, і була проведена масштабна націоналізація (це стосувалося насамперед нафтовидобувних об'єктів).

Водночас сучасне конституційне регулювання зберігає сліди історичної еволюції концепції власності, ряд держав закріплює у своїх основних законах норми, що визнають різноманітні форми власності з різним походженням. Проте більшість вітчизняних дослідників зосереджують увагу на положеннях, які стосуються винятково правового врегулювання приватної власності, її охорони від неправомірних зазіхань та норм щодо виключної державної власності.

Як зазначалося попередньо, Конституція України також включає норму про обов'язковий характер власності, проте залишається неясним, які конкретно зобов'язання вона передбачає. Вчений В. Устименко зауважує, що: «Власність зв'язує всіх суб'єктів права незалежно від їхнього правового статусу та обсягу їхніх повноважень. Обов'язок узгоджувати свої дії та прагнення з принципами

громадянського суспільства та інтересами народу однаково важливий як для приватного, так і для публічного власника» [5]. З цим твердженням важко не погодитися, адже лише таким чином можна реалізувати ідею соціальних функцій власності та соціальної орієнтованості економіки, що закріплена в Конституції України.

Повертаючись до питання про необхідність державного регулювання економіки, варто відзначити, що багато дослідників вважають складне конституційне регулювання економічної ролі держави скоріше винятком, аніж загальноприйнятою практикою у світовому конституціоналізмі. Отже, окрім загальних соціальних формулювань, для досягнення поставленої мети мають бути визначені конкретні економічні завдання. Конституція Іспанії, зокрема, містить норми, відповідно до яких усі багатства країни підпорядковуються загальнонаціональним інтересам. Конституція встановлює, що приватна економічна ініціатива є вільною, вона не може реалізовуватися всупереч суспільним інтересам або на шкоду безпеці, свободі, людській гідності. Законодавство визначає програми та механізми контролю, через які державна та приватна економічна діяльність може направлятися та координуватися для досягнення соціальних цілей [8, р. 34].

У сучасних конституціях світу виникла потреба у встановленні норм, що регулюють межі націоналізації майна громадян, а також відшкодування за це. Ці положення розглядаються переважно як захист від неправомірного відчуження майна законослухняного власника. Так, наприклад, стаття 21 Конституції Грузії встановлює: «Обмеження прав допустиме з метою нагальної суспільної потреби у випадках, визначених законом, та відповідно до встановленої законом процедури. Позбавлення майна з метою нагальної суспільної потреби допустиме... лише з належною компенсацією» [9].

Частина 2 статті 21 Конституції Польщі встановлює таке: «Експропріація може здійснюватися виключно в суспільних інтересах та за справедливе відшкодування» [10].

Конституції деяких держав надзвичайно детально регламентують питання експропріації майна. Зокрема, Основний Закон Греції не лише прямо визначає можливість держави експропріювати майно в суспільних інтересах, але й докладно описує процедурний механізм відшкодування його вартості: «Ніхто не може бути позбавлений свого майна, окрім як для суспільної вигоди, що має бути належним чином доведено, коли та як це передбачено законом, і завжди після повної компенсації, що відповідає вартості експропрійованого майна на момент судового розгляду питання про попереднє визначення компенсації. У випадках, коли подається запит на остаточне визначення компенсації, враховується вартість на момент судового розгляду запиту» [11].

Крім вищезгаданих питань, тексти зарубіжних конституцій містять численні інші положення стосовно регулювання відносин власності. Зокрема, це норми про охорону культурної спадщини та природного середовища країни, положення про право власності на землю, водні та інші природні ресурси, про права громадських організацій, про гарантії права власності у судочинстві (об'єкти власності фізичних та юридичних осіб), про свободу совісті та права релігійних організацій (об'єкти права власності релігійних організацій), правовий статус іноземців, захист інтелектуальної власності, право власності на засоби масової інформації, окремі «форми» власності, розподіл компетенцій федерації та суб'єктів з питань власності, повноваження муніципалітетів з питань власності, спеціальне регулювання власності на основі статусу корінних народів тощо. Однак ці норми не є вичерпними, вони мають обмеження, що визначають межі цього дослідження.

Висновки. Отже, на наш погляд, по-перше, історичний розвиток демонструє, що відносини власності завжди становили фундаментальну основу економічної структури суспільства, проходячи трансформацію від колективних форм до індивідуальних і знову до пошуку оптимального балансу між різними типами власності. Фінансова криза 2008 року остаточно спростувала догму про універсальну ефективність чисто ринкових механізмів та саморегулювання без державного втручання.

По-друге, сучасне конституційне регулювання власності характеризується визнанням соціальної функції приватної власності, що знайшло відображення у конституціях багатьох держав світу. Зокрема, концепція В. Ойкена та Л. Дюгі про необхідність поєднання різних форм власності для досягнення соціальної справедливості стала теоретичним підґрунтям для формування сучасних конституційних норм, які встановлюють не лише права, але й обов'язки власників перед суспільством.

По-третє, аналіз зарубіжного досвіду свідчить про тенденцію до детального конституційного регулювання меж державного втручання у відносини власності на сучасному етапі розвитку всього світового співтовариства, особливо щодо процедур експропріації та компенсації (а це питання набуває особливої актуальності в умовах війн, що надзвичайно активізувалися за останні декілька років). Можемо стверджувати, що наразі сучасні конституції прагнуть забезпечити баланс між захистом приватної власності та можливістю держави реалізовувати суспільні інтереси.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шершун К.П. (2016) Конституційно-правове регулювання економічних відносин: порівняльно-аналітичне дослідження. Дисертація канд. юрид. наук зі спец. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Ужгород. (in Ukrainian).
2. Schumpeter J. A. *Capitalism, Socialism, and Democracy*. Harper & Brothers. 1942. 288 p.
3. Різник С.В. Забезпечення державою конституційного права людини і громадянина на підприємницьку діяльність: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: Ужгород, 2008. 16 с.
4. Пустовалова І. С. Економічний вимір конституції. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2024.
5. Устименко В.А., Джабраїлов Р.А., Кампо В.М. (2011) Конституційні засади економічної системи України; НАН України, Ін-т екон.-прав. дослідж. Донецьк: Юго-Восток, 2011.
6. Demsetz, H. (1967). Toward a Theory of Property Rights. *The American Economic Review*, 57(2), 347–359.
7. Тацій В. Актуальні питання розвитку вітчизняного конституціоналізму на сучасному етапі державотворення. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 3 (54). С. 41–43.
8. Polinsky, M. (2018). *An Introduction to Law and Economics* (5th ed.). New York: Wolters Kluwer Law & Business. 208 p.
9. URL: <https://www.refworld.org/sites/default/files/2025-04/548f04404.pdf>.
10. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/1525439592pol_const_new_a5_web.pdf.
11. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/6638>.
12. Белов Д.М., Громовчук М.В. Конституційно-правове регулювання економічних відносин: окремі аспекти. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. № 1. 2021. С. 30–39.